

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De negentiende eeuw: eeuw van Verlichting Brochures als bronnen van kennis

Wall, E.G.E. van der

Citation

Wall, E. G. E. van der. (2006). De negentiende eeuw: eeuw van Verlichting Brochures als bronnen van kennis. In . Leiden. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/8274>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/8274>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

LUGDUNI BATAVORUM.
E TYPOGRAPHIA PETRI VANDER AA.

Bronnen van kennis

Wetenschap, kunst en cultuur in de collecties
van de Leidse Universiteitsbibliotheek

Redactie

Paul Hoftijzer

Kasper van Ommen

Geert Warnar

Jan Just Witkam

Primavera Pers, Leiden 2006

Deze uitgave is tot stand gekomen dankzij financiële bijdragen van:
Van der Mandele Stichting
Scaliger Instituut, Universiteit Leiden

© De auteurs / Universiteitsbibliotheek Leiden, 2006

Alle rechten voorbehouden.

Behoudens uitzonderingen door de Wet gesteld, mag zonder schriftelijke toestemming van de rechthebbende op het auteursrecht niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm en anderszins, hetgeen ook van toepassing is op de gehele of gedeeltelijke bewerking. De uitgever is met uitsluiting van ieder ander gerechtigd de door derden verschuldigde vergoedingen van kopiëren, als bedoeld in artikel 17 lid 2, *Auteurswet* 1912 en in het KB van 20 juni 1974 (Stb. 351) ex artikel 16b *Auteurswet* 1912, te innen en/of daartoe in en buiten rechte op te treden.

ISBN 10: 90-5997-028-4

ISBN 13: 978-90-5997-028-1

Boekverzorging: Titus B. Schulz, Arnhem
Druk en afwerking: Snoeck-Ducaju, Antwerpen

Illustraties omslag: Cornelis van Kittensteyn (1598-1653), Een reiziger en zijn hond laven zich aan een bron (ca. 1624), zie p. 15; Titelblad van de 'Historiën' door Mustafa Vasfi Efendi uit Kabud, zie p. 158; Miniatuur met twee nieuwtestamentische scènes: boven de vlucht naar Egypte en onder de kindermoord van Betlehem, zie p. 37; Bladmuziek met portret van Odette Myrtil, uitgegeven door Ph. Hakkert, 1915, zie p. 268; Hermanus Numan, Houtsnede van een boekdrukkerij, zie p. 202.

Illustratie frontispice: In de *Catalogus Librorum* van de Universiteitsbibliotheek Leiden uit 1716 wordt een ideaalbeeld gegeven van de bibliotheek als bron van kennis. UBL 988 A 7.

Inhoudsopgave

Bronnen van kennis. Onderzoekers over de collectie van de universiteitsbibliotheek Leiden 7

Willem Otterspeer · De dingenkeer 9

Jef Schaeps · Bij het omslag: Cornelis van Kittensteyn, Een reiziger en zijn hond laven zich aan een bron 15

Petra M. Sijpesteijn · Veroveren met verhalen 17

Fabrizio Speziale · De zeven vrienden. Een Indo-Perzische verhandeling over alchemie 23

Hanno Wijsman · Het psalter van Lodewijk de Heilige. Functie, gebruik en overlevering van een middeleeuws prachthandschrift 32

Wim Gerritsen · De lotgevallen van een Propertius-handschrift. Leiden, UB, Voss. Lat. O. 38 43

Wim van Anrooij · Werner Rolevincks *Fasciculus temporum*. Variatie in handschrift en druk 56

Manfred Horstmanshoff en Laura Meijer · Een levensverhaal op één pagina 64

Anton van der Lem · Willem van Oranje verheerlijkt en verguisd 73

Sophie van Romburgh · De Besegelte Borne. Een humanistisch discours rond de 'Leidse Willeram' 85

Jeanine De Landsheer · Het *Musaeum Lipsianum* van de Leidse Universiteitsbibliotheek 92

Charles van den Heuvel · 'Tot meerder bewijs.' Een kaart en een model van Daniel Note van 1620 ter demonstratie van een nieuwe uitvinding om de haven van Middelburg zandvrij te schuren 100

André Bouwman · Zeeland genotuleerd 109

Robert Martin Kerr · *Miscellanea Punica Leidensia*. Of Leiden en de bestudering van het Punisch 122

Paul Hoftijzer · Een levensgenieter in Rome. De *Reliquiae antiquae urbis Romae* (1708) van Bonaventura van Overbeke 132

James Jakob Fehr · Het Stolp-legaat. Prijsvraag-handschriften in Leiden 140

Jos Damen · Vijf eeuwen dissertaties in Leiden. Spiegel van het wetenschappelijk bedrijf 148

Jan Schmidt · Mustafa Vasfi Efendi's 'Historiën'. De autobiografie van een Turkse huurling, 1801-1826 157

Marie-Odette Scalliet · Twee brieven en een portret: sporen van Raden Saleh in Leiden 166

Ernestine van der Wall · De negentiende eeuw: eeuw van Verlichting. Brochures als bronnen van kennis 177

Paul Gerretsen · Vergane glorie. De tragische transfiguratie van een achttiende-eeuwse Rembrandt 189

Berry Dongelmans · Spoorzoeken. Op avontuur met tien plakboeken 198

Kasper van Ommen · Un Hollandais à Paris, un Parisien en Hollande. Willem Geertrudus Cornelis Byvanck en Aristide Bruant 206

Edwin Wieringa · Een Javaans vademecum uit 1888 van een informant van een informant 216

Geert Warnar · Het boek als bundel. Willem de Vreese en de studie van de Nederlandse letterkunde in de handschriftencultuur van de late Middeleeuwen 221

Jan Just Witkam · Operatie geslaagd, patiënt overleden. Joannes Willmets codicologische en paleografische exercities 230

Arnoud Vrolijk · Van schaduwtheater tot schimmenrijk. De carrière van Curt Prüfer, arabist en diplomaat 241

Olga Bakich · Het vierde vaderland van Valeri Perelesjin 249

Jan Paul Hinrichs · De correspondentie van Nicolaas van Wijk 255

Ingeborg Th. Leijerzapf · De fotograaf, de violiste en de wetenschapper. Henri Berssenbrugge's portret van Odette Myrtil als een kruispunt van disciplines 263

Over de auteurs 271

Index 275

De negentiende eeuw: eeuw van Verlichting

Brochures als bronnen van kennis

Ernestine van der Wall

VRIJDENKERIJ EN VRIJZINNIGHEID:
DE FAKKELDRAGERS DER VERLICHTING
IN DE NEGENTIENDE EEUW

DE VERLICHTING heeft zich in Nederland ten volle ontplooid, niet in de late zeventiende of achttiende, maar in de negentiende eeuw. Voor een dergelijke observatie valt het nodige te zeggen. De belangrijkste reden is misschien wel gelegen in de opmerkelijke verbreiding die verlichte opvattingen in de negentiende eeuw in ons land genoten. Ondanks – of misschien wel dankzij – Restauratie en Romantiek werden vanaf de jaren veertig van die eeuw verlichte ideeën opgenomen in de brede stroom van het geestelijk leven. Een grote bloei van vrijdenkerij en vrijzinnigheid was het gevolg. Beide stromingen laten overtuigend zien dat de Verlichting in ons land geworteld was geraakt, en dat niet alleen bij een kleine intellectuele ‘vrij-denkende’ elite, maar in breder kring.

Die verbreding gold zowel in sociaal als religieus opzicht. Wat dat laatste betreft, doet zich een interessant verschijnsel voor in de negentiende eeuw: de Verlichting trekt theologie en kerk binnen. Was de Verlichting tot ongeveer 1800 vooral een verschijnsel dat aanhang vond onder figuren die zich buiten of aan de rand van de georganiseerde godsdienst ophiielden, in de negentiende eeuw treffen wij voor het eerst tal van verlichte pleitbezorgers binnen de kerkelijke omheining aan. Academische theologen, predikanten en gemeenteleden maakten zich verlichte denkbeelden eigen, in een tot dan toe ongekende mate. Die opmerkelijke ontwikkeling, die zich niet alleen in ons land voordeed maar ook elders in Europa alsook in Noord-Amerika, is een novum in de geschiedenis van het christendom.

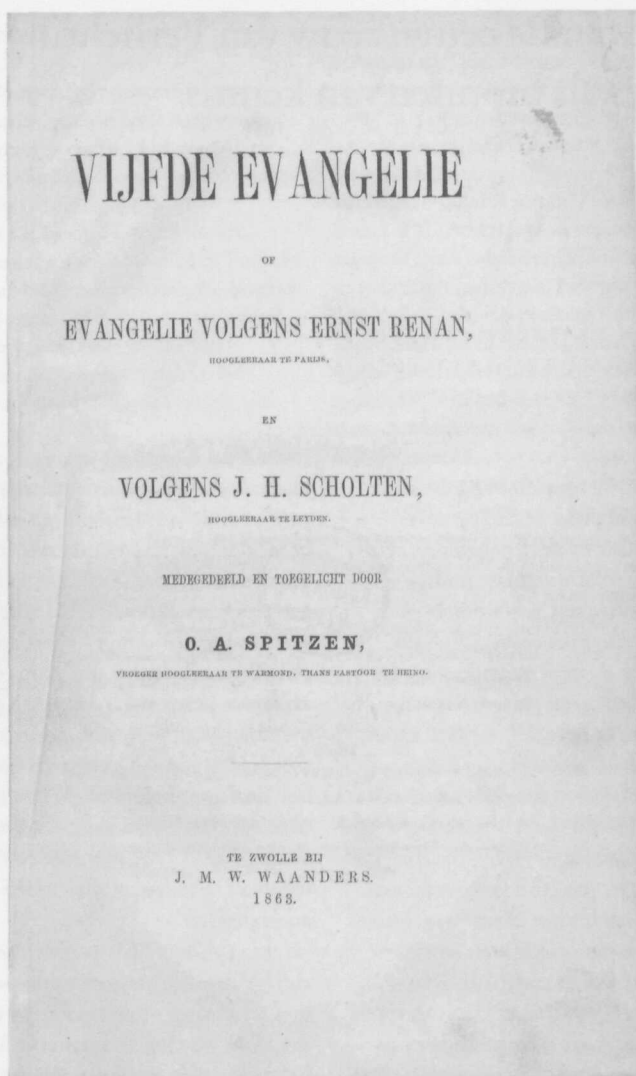
De doorwerking van de Verlichting in theologie en kerk hing direct samen met het streven van vooruitstrevende christenen – hoofdzakelijk protes-

tanten – om moderne wetenschappelijke verworvenheden te verwerken in theologie en geloof. Zij betoonden zich ontvankelijk voor wat de wetenschap aan nieuwe resultaten opleverde. Er ontstond een rijkgeschakeerde vrijzinnigheid die gewoonlijk wordt aangeduid met het etiket ‘modernisme’ – een etiket dat uit de tijd zelf stamt en dat, zoals met veel etiketten het geval is, in eerste instantie door tegenstanders werd gebruikt. Aanhangers van het negentiende-eeuwse religieuze modernisme wensten het ‘antieke’ christendom te renoveren en in een nieuwe, aan de moderne cultuur aangepaste versie aantrekkelijk te maken voor de moderne mens. De motivatie van het modernisme was dus overwegend apologetisch.

Dat lag anders bij de vrijdenkerij die eveneens als een belangrijke negentiende-eeuwse uiting van de Verlichting – maar radicaler dan het modernisme – kan worden aangemerkt. Vrijdenkers gingen halverwege de eeuw een eigen tijdschrift uitgeven (*De Dageraad*, 1855) en zich vervolgens, voor het eerst in de Nederlandse geschiedenis, organiseren (*Vereniging De Dageraad*, 1856). Ook onder hen ontwaren we een diversiteit aan opvattingen, van deïsme en materialisme tot agnosticisme en atheïsme.

Het modernisme bleek een vruchtbare voedingsbodem te zijn voor vrijdenkers, zoals uit *De Dageraad* overvloedig blijkt. Maar al hadden vrijzinnigheid en vrijdenkerij qua ideeën nogal wat gemeenschappelijk, een duidelijk punt van verschil was hun visie op kerkelijke instituties en hun vertegenwoordigers. Vrijdenkers stelden modernen die tot een kerk wilden blijven behoren, onder felle kritiek: zij verweten hun halfslachtigheid, hypocrisie, opportunisme. We hoeven ons oor maar te luisteren te

1. Titelblad van O. A. Spitzzen,
Vijfde Evangelie of Evangelie
volgens Ernest Renan en volgens
J. H. Scholten (Zwolle, 1863).
UBL SemRem 705.

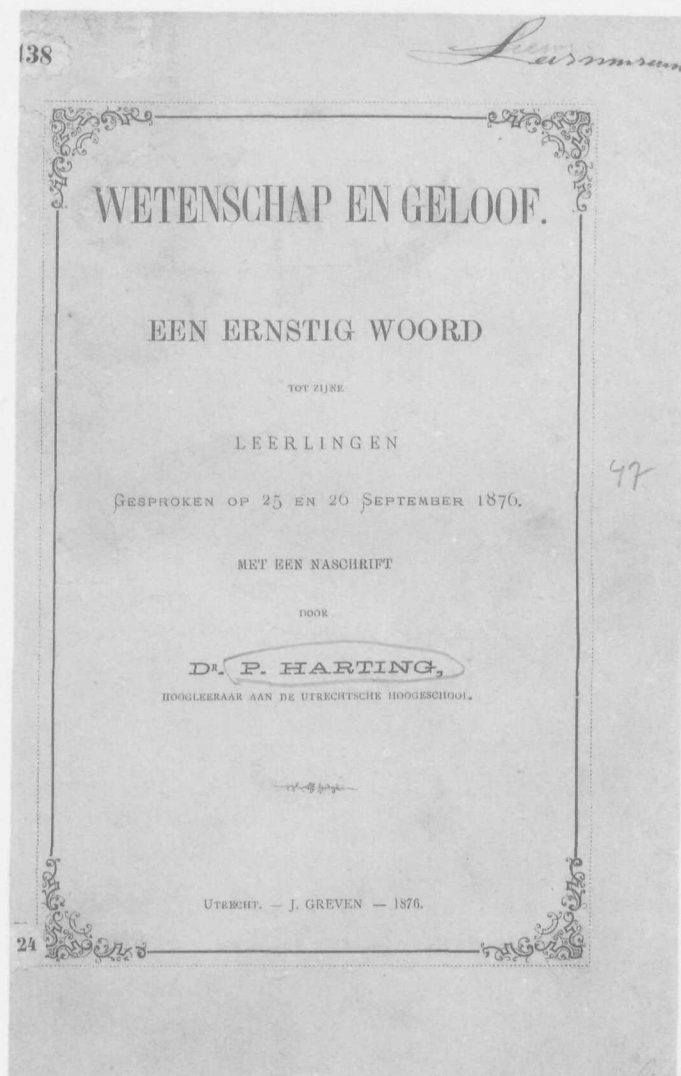

leggen bij Multatuli, Johannes van Vloten of Carel Vosmaer om een vluchtig idee van die kritiek te krijgen. Van Vloten zag het morele gehalte van het Nederlandse volk aangetast door twee soorten gif: jenever en modernisme (afb. 3).

In elk geval vormde het lidmaatschap van een kerkgenootschap een belangrijke scheidslijn. De wegen gingen uiteen tussen enerzijds modernen die in de kerk wensten te blijven, anderzijds modernen die het wegens hun liberale opvattingen niet langer acceptabel vonden om kerkelijke banden aan te houden en daarom uit de kerk stapten. Die laatste groep groeide aardig aan in de tweede helft van

de negentiende eeuw, ook onder predikanten, wat opnieuw een ongekend verschijnsel in de kerkgeschiedenis markeert. De predikant die uit zich zelf opstapt omdat hij zich niet meer met de kerkelijke leer en praktijk kan verenigen, is een typisch negentiende-eeuws fenomeen. Allard Pierson, Conrad Busken Huet, Hendrik de Veer, A. G. van Hamel en zo veel anderen: zij namen zelf het initiatief om de kerk te verlaten. In eerdere tijden kwam dat nauwelijks voor: toen werden al te vrijzinnigen eruit gezet; nu gingen zij uit eigen beweging.

'Moderne' negentiende-eeuwers stelden zichzelf welbewust in de lijn van de zeventiende- en acht-

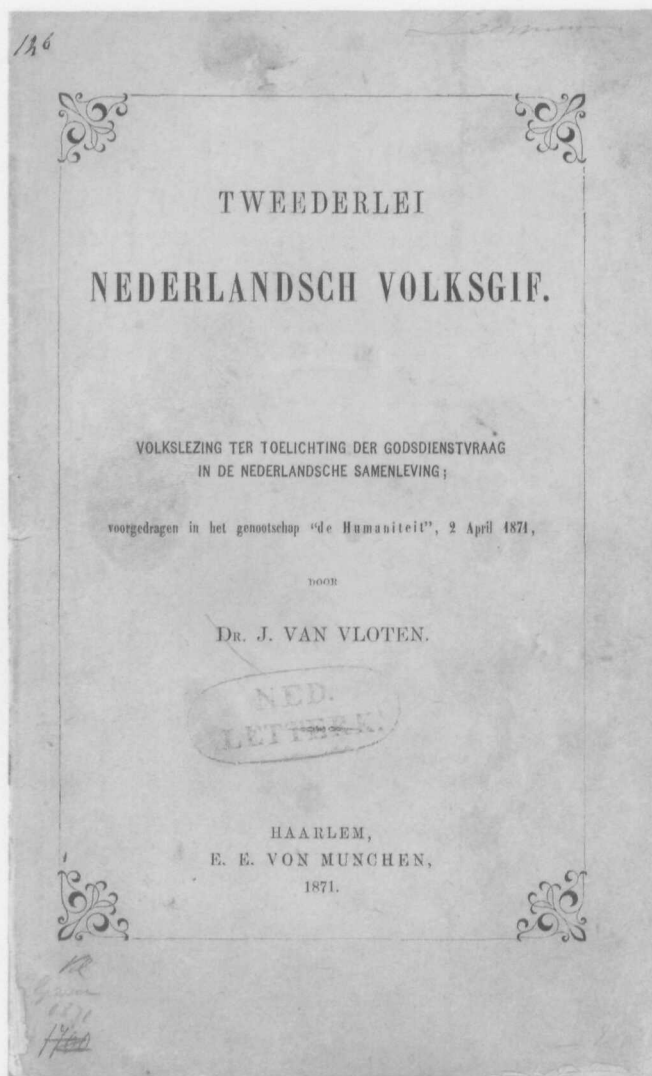
2. Titelblad van P. Harting, *Wetenschap en geloof* (Utrecht, 1876). UBL 438 B 24.

tiende-eeuwse verlichte voorgangers. Wel meenden zij dat vroegere generaties leden aan een zekere eenzijdigheid door al te rationalistisch te zijn. Maar dat deed niets af aan het feit dat de 'fakkels der Verlichting', in de zeventiende eeuw ontstoken, door de negentiende-eeuwers enthousiast werd overgenomen. Het gevolg was een Verlichting die op bepaalde momenten en in bepaalde vormen in radicaliteit niet onder deed voor die van de zeventiende eeuw. We verbazen ons er dan ook niet over dat negentiende-eeuwse verlichten hun zeventiende-eeuwse voorgangers zo bewonderden. In hun heldenverering – zo'n populaire bezigheid

in de negentiende eeuw – nam niet zonder reden Spinoza een ereplaats in. Naar hun mening gaven zij hem, de man die zo lang voor aarts-atheïst was uitgemaakt, eindelijk de eer die hem toekwam.

Dat de Verlichting in de zeventiende-eeuwse Republiek niet van radicaliteit gespeend was, is wel duidelijk. Het is opnieuw nog niet zo lang geleden met kracht naar voren gebracht door Jonathan Israel. Maar dat radicaal-verlichte gedachtegoed werd uitgedragen, voor zover we weten, door een handjevol individuen, die zich grotendeels buiten de gevestigde theologische en kerkelijke orde ophielden. Hun nazaten vinden we nauwelijks in

3. Titelblad van Johannes van Vloten, Tweederlei Nederlandsch volksgif. Volkslezing ter toelichting der godsdienstvraag in de Nederlandsche samenleving, voorgedragen in het genootschap 'de Humaniteit', 2 April 1871 (Haarlem, 1871). UBL Kleine Geschriften 1871.

de achttiende eeuw. In die eeuw lijkt die radicaliteit weg te sterven – met de nadruk op 'lijkt', want nader onderzoek moet uitwijzen of ons gangbare beeld van een gematigde achttiende eeuw juist is. We zouden daar vraagtekens bij kunnen zetten, alleen al omdat in de negentiende eeuw een radicale Verlichting opdook, wat de vraag doet rijzen of er wellicht enige continuïteit bestond met achttiende-eeuwse radicale stromingen.

Op de vraag waar de Voltaire's in ons land te vinden zijn, komen we vooralsnog echter niet uit bij de achttiende eeuw, maar bij de zeventiende eeuw. En, zo zouden we er direct aan moeten toevoegen:

bij de negentiende eeuw. Vanzelfsprekend denken we dan aan Multatuli, Van Vloten, Vosmaer, Busken Huet, Franz Junghuhn of Herman van der Tuuk, dragers van een versie van de Verlichting die radicaler was dan men in Nederland op dat moment gewend was – en ook gewenst achtte: aan de veelgehoorde roep om 'moderatie' gaven zulke figuren geen gehoor. Het heeft er veel van weg dat zich in het negentiende-eeuwse Nederland iets verwerkelijkte van een Verlichting zoals vooral Frankrijk die een eeuw daarvoor had gekend. De theoloog en vrijdenker Oene Noordenbos heeft, in verband met Multatuli, opgemerkt dat Nederland zijn acht-

HEEFT PIERSON GELIJK?**EENE VRAAG**

tot de

AANHANGERS DER MODERNE THEOLOGIE

gericht door

JAN RAP.

'S HERTOGENBOSCH,
GEBR. MULLER.
1866.

F 20

4. Titelblad van Heeft Pierson gelijk? Een vraag tot de aanhangers der moderne theologie gericht door Jan Rap ('s-Hertogenbosch, 1866). UBL 406 F 20.

tiende eeuw niet had gehad in de zin van de Franse Verlichting, en dat in Multatuli een man was opgestaan die deze achterstand op een verbijsterende wijze inhaalde. Misschien valt Noordenbos' constatering in breder zin toe te passen. De negentiende eeuw als een nationale verlichte inhaalslag: gezien de bloei van modernisme en vrijdenkerij is zo'n visie zeker het overwegen waard.

Nu zou ons dit kunnen voeren naar het inmiddels zo bekende debat over de definitie van Verlichting en de rol van Frankrijk daarin. Maar dat laat ik hier terzijde, om alleen de vraag op te werpen of we vigerende afspraken over de tijdsgrenzen van de

Verlichting in ons land niet zouden moeten herzien. Zeker, er zijn voldoende argumenten tegen zo'n voorstel aan te voeren. Zo kunnen we ons afvragen of de periode waarin de Verlichting zich in ons land manifesteerde niet nodeloos wordt opgerekt als we de negentiende eeuw erbij betrekken. Is het niet zinvoller, of handiger, de aanduiding te reserveren voor de ruwweg anderhalve eeuw tussen 1650 en 1800, de inmiddels gangbare 'lange' achttiende eeuw? Bovendien: is die negentiende eeuw in ons land niet juist de eeuw van verzuiling, van een krachtige revitalisering van de protestantse en katholieke orthodoxie, een tijd die te boek staat

als 'het Victoriaanse tijdperk' – met alle onverlichte associaties die dat stempel opwekt? Was de bloeitijd van Van Vloten en Vosmaer niet ook die van Guillaume Groen van Prinsterer en Abraham Kuyper? Kortom, de negentiende eeuw als eeuw van verzuiling en Verlichting?

BROCHURES ALS BRONNEN VAN KENNIS

Voor zulke vragen rondom de betekenis van de negentiende eeuw kunnen we volop terecht bij bronnen die in de rijke collecties van de Leidse Universiteitsbibliotheek opgetast liggen. Deze collecties bevatten zowel ongepubliceerd als gepubliceerd materiaal. Met voorbijgaan aan het vele dat de archieven ons bieden, vraag ik hier alleen aandacht voor het gedrukte werk, en wel voor een specifiek soort publicatie: de brochure.

Samen met tijdschriften vormen brochures een zeer belangrijke bron voor het onderzoek naar de negentiende eeuw. Anders dan veel handschriftelijk materiaal zijn beide genres vanzelfsprekend niet uniek voor de Leidse bibliotheek, maar wat de Leidse collecties herbergen representeert op voortreffelijke wijze het omvangrijke materiaal geproduceerd tijdens het nationale debat tussen voor- en tegenstanders van een verdergaande Verlichting. Dat de Leidse collecties zoveel te bieden hebben, heeft te maken met het feit dat Leiden het hoofdkwartier was van het protestantse modernisme, met kopstukken als Jan Hendrik Scholten, Abraham Kuenen, Lodewijk Willem Ernst Rauwenhoff en Cornelis Petrus Tiele. Er ontstond een 'Leidse school' die enige decennia het theologisch veld domineerde. Da Costa sprak van de 'dictatuur over de wetenschap' die de Leidse theologische faculteit zich had aangematigd.

Dat we brochures in één adem met tijdschriften noemen, ligt voor de hand. Er is een hechte band tussen beide soorten communicatiemiddelen. In tijdschriftartikelen werd voortdurend gereageerd op brochures en vice versa. Brochures dienden nogal eens als afzonderlijke uitgave van een tijdschriftartikel. Bovendien werden beide genres door dezelfde idealen gedreven: het verbreiden van kennis en het vormen van de publieke opinie.

Tijdschriften zijn inmiddels het voorwerp van een eigen tak van bloeiend onderzoek geworden, voor negentiende-eeuwse brochures geldt dat op

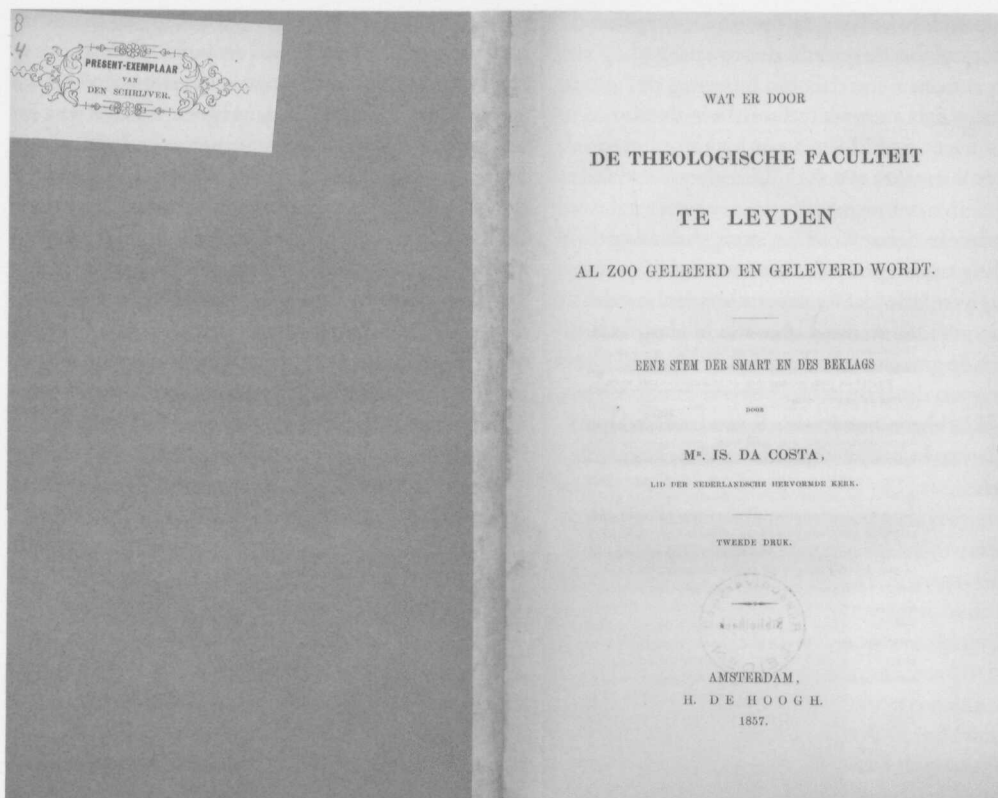
dit moment nog veel minder, al neemt de laatste tijd de wetenschappelijke interesse voor de brochure uit dit tijdvak toe. Mochten tijdschriften een hausse beleven in de negentiende eeuw, ook brochures overstroomden de markt. Zowel qua vorm als inhoud roept het genre sterke associaties op met idealen van de Verlichting.

VOLKSVERLICHTING IN OPTIMA FORMA

Eerst iets over de vorm. Interessant is dat brochures, evenals tijdschriften, in het teken stonden van wat nu genoemd wordt 'kennisdisseminatie'. De auteur wenste de leek te informeren over de laatste stand van zaken op wetenschappelijk, cultureel en politiek gebied; terreinen die voor het toenmalig besef nauw met elkaar samenhangen. Wie was die 'leek'? Tijdschriften waren vaak redelijk prijzig, een abonnement was alleen weggelegd voor de bemiddelde burger, al kon de onbemiddelde lezer ook in bibliotheken terecht of zijn toevlucht nemen tot leesmappen. Met brochures daarentegen, die vaak goedkoop tot heel goedkoop waren, hoopte men, behalve de burger, ook direct de lagere échelons van de maatschappij te bereiken.

Het grote voordeel van deze communicatiemediën was dat zij een hoge actualiteitswaarde bezaten, de brochure meer nog dan het tijdschrift. Brochures stelden auteurs in staat direct in te spelen op wat er op dat moment gaande was. Als lezer kon men de debatten op de voet volgen: de nieuwe Grondwet van 1848 en de gevolgen daarvan voor het onderwijs; het 'Roomse gevaar' en de instelling van de bisschoppelijke hiërarchie (1853); recente resultaten van de bijbelkritiek; Ernest Renans *Vie de Jésus* (afb. 1) en Strauss' *Der alte und neue Glaube*; de gevolgen van het darwinisme; de aantrekkelijkheid van het boeddhisme; de gevaren van spiritisme en magnetisme; en nog veel meer brandende kwesties trokken met grote snelheid aan het oog van de lezer voorbij.

Omdat de discussie zo snel verliep, is het van belang om bij de bestudering van brochures de datering ervan – voorzover aangegeven – zorgvuldig in het oog te houden. Alleen het jaartal blijkt vaak niet voldoende te zijn: brochures volgden elkaar van maand tot maand op, soms reageerde men op elkaar in het tijdsbestek van enkele weken. Er was werkelijk sprake van 'vlugschriften', in de zin van in korte tijd opgestelde teksten van een niet

5. Titelblad van Isaac da Costa, Wat er door de theologische faculteit te Leyden al zo geleerd en geleverd wordt. Eene stem der smart en des beklags (Amsterdam, 1857²). UBL 318 D 24.

al te grote omvang. Dat 'vlug' ook de connotatie 'vluchtig' kon oproepen, is duidelijk, maar meestal is dat niet terecht. Veel brochures bevatten interessante beschouwingen, zij geven de stand van de wetenschap in populaire vorm weer, en maken een belangrijk doel – het wijd verbreiden van kennis – geheel waar. Anders dan in voorgaande tijden werden bijvoorbeeld academische oraties, rectorale redes, openingscolleges, en populaire wetenschappelijke voordrachten in brochurevorm op de markt gebracht.

'Volksverlichting': dat typische ideaal van de Verlichting werd met de negentiende-eeuwse brochure volop vervuld. Kennis is macht, en hoe elitair sommige verlichters ook dachten, hun streven om brede lagen van de bevolking te informeren over de laatste stand van de wetenschap en over actuele kwesties, is kenmerkend voor het streven van de Verlichting. Maar er was meer aan de hand dan het opvoedend ideaal: brochures waren ook bedoeld om de publieke opinie te vormen en te bespelen.

DE PUBLIEKE OPINIE

Het verschijnsel 'publieke opinie' was in de negentiende eeuw geen onbekende grootheid meer. In de achttiende eeuw kreeg men steeds meer oog voor de macht van de publieke opinie, waaraan bij wijze van spreken de rol van een tribunaal werd toebedeeld, een onafhankelijk orgaan dat traditionele machtsinstellingen onder zijn oordeel stelde. Vandaar het grote belang om de publieke opinie te mobiliseren. En zo veranderde geleidelijk de wijze van presenteren van kennis en mening: bij voorkeur geen lange verhandelingen meer, maar korte bijdragen, in de vorm van essays. Zoals Voltaire met een 'draagbaar' woordenboek was gekomen, in plaats van met grote folianten als die van de door hem bewonderde Pierre Bayle, zo wensten negentiende-eeuwse auteurs via het tijdschriftartikel en de brochure het publiek te bereiken. Die nieuwe vormen van kennisoverdracht droegen in belangrijke mate bij aan wat het creëren van de 'publieke sfeer' wordt

genoemd, en, met het oog op ons onderwerp, aan de 'laïcisering' van de godsdienstwetenschap.

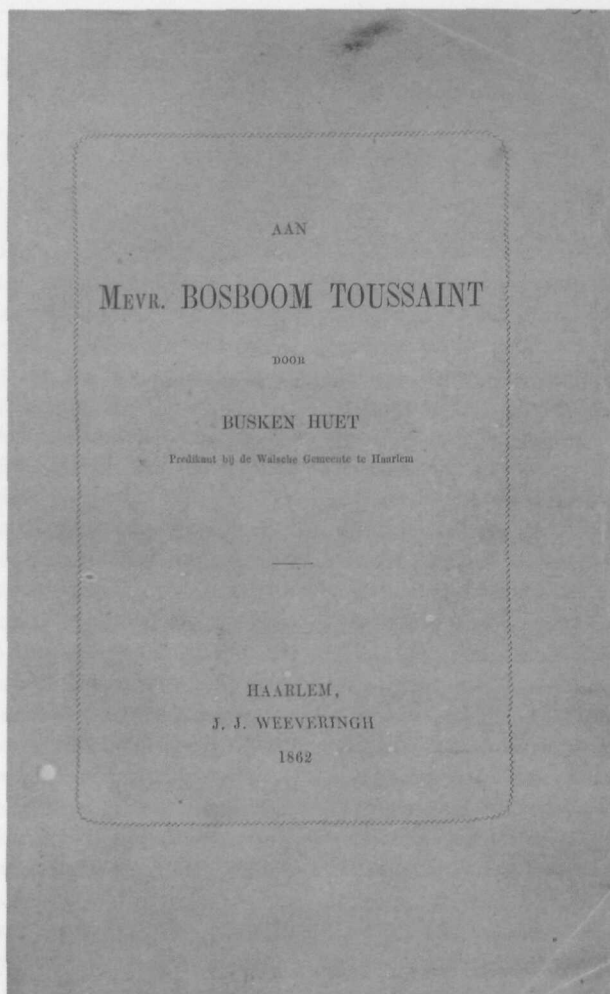
DEMOCRATISERING VAN WETEN-
SCHAPPELIJKE INFORMATIE:
EEN BEDREIGING ?

In het publieke debat werd het vraagstuk van de verhouding tussen godsdienst en wetenschap een heet hangijzer (afb. 2). Het voortschrijden van de wetenschap leidde zo rond 1850 tot de vraag in hoeverre men de gewone man en vrouw met de jongste resultaten van de wetenschap bekend moest maken. De ontwikkelde en beschaafde leden leefden 'op de hoogte van hun tijd' en wilden weten hoever de

wetenschap was voortgeschreden. Een steeds luider roep om popularisering van de wetenschap klonk. Maar: hoever moest die popularisering gaan? En op welk moment diende dat te gebeuren? Moest er niet eerst al een redelijke mate van zekerheid zijn over nieuwe wetenschappelijke resultaten voordat men de geïnteresseerde leek ermee bekend maakte? De kloof tussen ingewijden en oningewijden kon niet zomaar overbrugd worden, maar diende met de nodige zorgvuldigheid gedicht. Wat zou anders de ontwikkelde burger, de eenvoudige handwerksman, met die nog onvoldragen kennis kunnen uitrichten, aldus klonken bezorgde stemmen in de wetenschap.

We krijgen de indruk dat de moeite die men had

6. Titelblad van Conrad Busken Huet, *Aan Mevrouw Bosboom-Toussaint* (Haarlem, 1862).
UBL 1085 C 51.

met de democratisering van wetenschappelijke kennis vooral te maken had met godsdienstige kwesties. 'Jan Rap' las veel tegenwoordig. Bemoeide hij zich voorheen veel te weinig met theologische discussies, dat was nu geheel veranderd: 'Niet te vergeefs heeft men de geleerde zaken zoo populair mogelijk behandeld, zij zijn daardoor populair geworden, en het is natuurlijk, dat honderd geschriften uit den jongsten tijd geen uitgever zouden hebben gevonden, wanneer deze niet geweten had, dat Jan Rap die lezen wilde' (afb. 4). De theologie kwam onder steeds sterker druk te staan in de negentiende eeuw als gevolg van een stortvloed van nieuw wetenschappelijk materiaal dat deels over haar werd uitgestort, voor een belangrijk deel door haarzelf werd gegenereerd. Over de fundamentele vraag hoe met dat nieuwe wetenschappelijk materiaal om te gaan, woedde een felle polemiek in ons land.

POLEMIEK OVER HET MODERNISME:
GEDAAGD VOOR 'DE HOOGHE RAAD
VAN DE PUBLIEKE OPINIE'

Onder de polemisten treffen we bekende namen aan die een breed spectrum vertegenwoordigen: van Busken Huet tot Da Costa, van G. van Gorkom tot J. I. Doedes, van Groen van Prinsterer tot J. H. Gunning, van A. G. van Hamel tot P. Harting, van P. H. Hugenholtz jr. tot J. J. van Oosterzee, van S. van Houten tot Abr. Kuyper, van H. Hartogh Heys van Zouteveen tot C. P. Tiele. Een enkele vrouw waagde het om zich in de polemiek te mengen. In een almanak-artikel, verschenen in augustus 1861, voerde de bekende schrijfster A. L. G. (Geertruida) Bosboom-Toussaint een argument aan tegen de modernen dat onophoudelijk in de polemiek te beluisteren viel: de modernen zouden alleen maar 'ruw afbreken zonder opbouwen'.

Die afbraak betrof naar de overtuiging van Bosboom-Toussaint vooral het geloof in de lichamelijke opstanding van Christus, een geloof waarvan tal van modernen afscheid namen. In een brochure, gedateerd december 1861, diende Busken Huet haar van repliek: de romanière diende zich bij haar leest te houden en zich niet te bemoeien met zaken waarvan zij geen verstand had. A. C. Kruseman, uitgever van zowel Bosboom-Toussaint als Busken Huet, wilde deze brochure om de felle toonzetting niet publiceren (afb. 6). Door de redactie van het

liberale tijdschrift *De Tijdspiegel* werd de schrijfster gedaagd 'voor den Hoogen Raad der publieke opinie', en gemaand om zich nooit meer te mengen in een theologische twist 'alvorens zich daartoe door een koud bad en eene lidmaten-catechisatie te hebben voorbereid'. Ook Vosmaer en Van Vloten toonden zich weinig gecharmeerd van de kritische bijdrage van de romanière. Hoezeer zij ook leken wensten te informeren en bij hun zaak te betrekken, zulke modernen en vrijdenkers hadden er kennelijk weinig behoefte aan dat die leken iets van zich lieten horen: het debat bleek alleen voorbehouden aan de ingewijden in de wetenschap.

Het jaar 1862, waarin de discussie over Bosboom-Toussaints aanklacht werd gevoerd, was ook het jaar waarin Busken Huet zijn ambt van predikant van de Waalse kerk te Haarlem neerlegde (13 januari 1862). Hij opende daarmee een rij: velen zouden in de daaropvolgende jaren de kerk de rug toekeren om zich te begeven op literaire wegen, in de journalistiek, het middelbaar en hoger onderwijs – de in 1863 opgerichte Hogere Burgerschool (HBS) bood verscheidene modern en emplooi –; een enkeling ging in de politiek. Iemand als A. G. van Hamel, die in 1879 zijn ambt neerlegde, werd de grondlegger van de romaanse filologie in Nederland.

De orthodoxie werd door de bloei van het modernisme niet uit het veld geslagen, integendeel: in haar streven de voortschrijdende Verlichting te stremmen ontving zij sterke nieuwe impulsen. Met verve stortten orthodoxen zich in de polemiek en produceerden belangrijke hoeveelheden brochures. Zo kunnen we de aanval van Da Costa op de Leidse theologische faculteit via brochures volgen (afb. 5).

Dat juist de theologie zoveel brochures produceerde, bleef voor de tijdgenoten niet onopgemerkt. De schrijver Aramaldi – een pseudoniem waarachter de anticlericale vrijdenker Aart Admiraal schuilging – wees in een brochure uit 1864 op de 'duizenden-een vlugschriften' over de theologie, die onafzienbare reeks van 'verleden, tegenwoordige en toekomstige twistverhandelingen. En dat alles tot voorlichting des volks! [...] al die beschreven papier-vlokken, die straks lawinen zijn zullen en nu reeds donderend razen [...]'. De pers had het predikwerk overgenomen, aldus Aramaldi (afb. 7).

In datzelfde jaar verbeeldde de bekende literator en vrijdenker Carel Vosmaer de stortvloed aan brochures, toen hij, als Flanor, in *De Nederlandsche spectator* de toestand op zijn bureau omschreef:

ALGEMEENE ZENDBRIEF

AAN MIJNE

GEACHTE MEDELEERAREN

IN NEDERLAND.

DOOR

ARAMALDI

AMSTERDAM,

F. G Ü N S T.

1864.

7. Titelblad van Aramaldi, *Algemeene zendbrief* (Amsterdam, 1864).
UBL NKK 2176/5.

Een pamflettenoorlog op mijn schrijftafel, die bukte onder 't wicht van boekjes met strijdleuzen op de omslag. Ik zie er over het monument van 1813, over de spoorwegen op Java, over de verkiezingen en de moderne theologie. Saussaye tegen Pierson, Pierson tegen Saussaye, de Liefde tegen Pierson, Huet tegen Gunning, Gunning tegen Zaalberg en Hoevers, Groen tegen Gunning, Fruin tegen Groen, Groen tegen Fruin, Fruin nog eens tegen Groen, Schuurman tegen Zaalberg, Zaalberg tegen Schuurman, Frisius tegen Zaalberg, zendelinggenootschap en Zaalberg, Zaalberg en de schoolkwestie, Groen over kerkbewustzijn – een nieuw woord en een nieuw nog onbekend ding – Opzoomer over de godsdienst, en van Vloten tegen Opzoomer, Ypenhof tegen het zonderling albestuur van Opzoomer, claudite jam rivos, pueri, sat prata biberunt, 't welck overgeset sijnde beteekent: jongens doet den duiker digt, 't land dient niet verzoopen. ('Vlugmaren', 13 augustus 1864, 262).

Vosmaers oogst gold slechts een willekeurige greep uit de hoge stapels brochures uit dat jaar. Dat, om met een aan Vergilius ontleende en door Bilderdijk 'vertaalde' zinsnede te zeggen, 'het land bijna verzopen raakte', deerde de brochureschrijvers nauwelijks. Polemiseren deed men nog vele jaren, twistboekjes bleven aan de orde van de dag. De onderzoeker die op de Dousazaal van de Leidse Universiteitsbibliotheek de groene linten losmaakt van tussen grijze kartonnen kaften opgeborgen brochures, bewaard onder signaturen als 'Kleine geschriften' of 'Portefeuille', ondergaat iets van Vosmaers ervaring. Omvangrijke collecties brochures treffen we eveneens aan in de verzamelingen van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde (MNL), de Nederlandse Hervormde Kerk (NKK), het Remonstrants Seminarie (SEMREM), de Bibliothèque Wal-lonne (BIBWAL), de collectie-Hotz (HOTZ) en de verzameling-Bolland. Ook zijn er vele losse dozen met brochures, onder anderen van Tiele.

HET MODERNISME

—

FATA MORGANA OP CHRISTELIJK GEBIED.

—

LEZING

1800

—

D^r. A. KUYPER.

—

AMSTERDAM,

H. DE HOOGH & Co.

1871.

8. Titelblad van Abraham Kuyper, *Het modernisme een fata morgana op christelijk gebied* (Amsterdam, 1871). UBL 994 C 13.

Het is interessant om te zien welke uitgevers bij deze brochure-epidemie betrokken waren en in hoeverre zij de kosten droegen voor de uitgave, of dat auteurs die zelf voor hun rekening namen. Wat de auteurs betreft, zien we een verscheidenheid aan confessionele en professionele achtergrond. Lang niet alle deelnemers aan de discussie waren theologisch geschoold – iets wat door de beroepsgroep tegen hen gebruikt kon worden, zoals we eerder zagen: behalve hoogleraren theologie en predikanten vinden we onder de polemisten juristen, literatoren, biologen, medici, en autodidacten. Sommige auteurs wensten niet met naam en toenaam op de titelpagina te verschijnen, maar verscholen zich achter pseudoniemen, of lieten hun teksten anoniem verschijnen.

De affaire-Zaalberg waaraan Vosmaer refereerde, betrof een kwestie die landelijke bekendheid verwierf. Hier trad een predikant op die deed wat Bosboom-Toussaint had gelaakt: hij beklom de

(Haagse) kansel om de lichamelijke opstanding van Jezus te ontkennen. Bij het uitdragen van die boodschap werd hem door kerkelijke autoriteiten geen strobreed in de weg gelegd. Voor Groen van Prinsterer vormde de kwestie-Zaalberg de concrete aanleiding om tot een eigen kerkelijke organisatie van rechtzinnigen over te gaan (Confessionele Vereniging, 1864). De affaire-Zaalberg was niet de enige die de orthodoxie in beroering bracht. Een van de geruchtmakendste is wel, enkele decennia later, die rond Louis A. Bähler die, als hervormd predikant, er meer voor voelde de blijde boodschap van het boeddhisme te verkondigen dan die van het christendom en die, ondanks hevige protesten aan rechtzinnige zijde, in zijn ambt werd gehandhaafd. Een van zijn brochures vormde de concrete aanleiding tot de oprichting van een volgende kerkelijke organisatie van rechtzinnigen (Gereformeerde Bond, 1906). Beide organisaties bestaan nog steeds.

De polemiek over het modernisme bleek dus niet

alleen een zaak van de schrijftafel te zijn, maar zij gaf aanleiding tot concrete stappen zoals kerkelijke organisatievorming, een nieuw fenomeen in de Nederlandse kerkgeschiedenis. In verdergaande zin was het modernisme oorzaak van een kerkelijk schisma. Abraham Kuypers *Doleantie* (1886) was een direct gevolg van de oppositie van deze ex-modernist tegen het modernisme. Kuiper kenschetste het modernisme dat hem eerst zo had aangesproken als een *fata morgana* (afb. 8).

HET BELANG VAN BROCHURES IN DE NEGENTIENDE EN VROEGE TWINTIGSTE EEUW

Brochures speelden een zeer belangrijke rol als communicatiemiddel in de gehele negentiende eeuw, tot in de eerste decennia van de twintigste

eeuw. Dus ook toen kranten eenmaal goedkoop geworden waren als gevolg van de afschaffing van het dagbladzegel (1869) – een maatregel die volgens sommigen tot een afzwakking van de rol van vlugschriften zou hebben geleid –, bleven brochures een geliefd medium om kennis over te dragen en de publieke opinie te vormen. Inmiddels verschenen er ook romans die, op een andere manier maar toch met eenzelfde soort boodschap, aan het openbare debat bijdroegen.

Voor de democratisering van de wetenschap zijn brochures van groot belang geweest. Daarmee hebben zij een ideaal van de Verlichting verwezenlijkt. Dankzij het feit dat brochures in de negentiende en vroege twintigste eeuw als bronnen van kennis fungeerden, vormen zij tevens onze bronnen van kennis – waarvan wij niet nalaten dankbaar gebruik te maken.

BEKNOPTE BIBLIOGRAFIE

- R. Aerts, *De Letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids* (Amsterdam, 1997). Bevat het nodige zowel over rol van het negentiende-eeuwse tijdschrift als over het modernisme dat in tal van jaargangen van *De Gids* aan de orde kwam.
- B. Allart, 'De wetenschap heeft 't uitgemaakt.' *Wetenschapsbeelden in Nederlandse publiektijdschriften, 1840-1900* (diss. Universiteit Utrecht, 2003). Biedt op basis van aantal algemeen-culturele tijdschriften een analyse van o.m. de betekenis van de moderne theologie.
- J. Bank en M. van Buuren, 1900. *Hoogtij van burgerlijke cultuur* (Den Haag, 2000).
- J. G. A. ten Bokkel, *Gidsen en genieën. De Dageraad en het vrije denken in Nederland 1855-1898* (Dieren, 2003). Informatief over de rol van de vrijdenkersvereniging *De Dageraad* en het gelijknamige tijdschrift, en de band van beide met het modernisme.
- J. I. Israel, *Radical Enlightenment. The making of modernity, 1650-1750* (Cambridge, 2001). Beklemtoont de radicaliteit van de zeventiende-eeuwse Verlichting in Nederland en elders in Europa, met bijzondere aandacht voor de doorwerking van Spinoza.
- J. Lindeboom, *Geschiedenis van het vrijzinnig protestantisme*, dln. II, III (Assen, 1933-35). Fraai handboek dat de internationale geschiedenis van de vrijzinnigheid beschrijft, met aandacht voor ontwikkelingen in Nederland.
- Nop Maas, *De Nederlandsche Spectator. Schetsen uit het letterkundig leven van de tweede helft van de negentiende eeuw* (Utrecht/Antwerpen, 1986).
- A. L. Molendijk, 'The heritage of Cornelis Petrus Tiele (1830-1902)', *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis / Dutch review of church history*, 80 (2000), 78-114. Bevat een overzicht van het materiaal van en over Tiele, aanwezig in de Leidse Universiteitsbibliotheek.
- O. Noordenbos, *Het atheïsme in Nederland in de negentiende eeuw. Een kritisch overzicht* (Rotterdam, 1931; rpt. Nijmegen, 1976). Onvolprezen standaardwerk over atheïsten, vrijdenkers en modernisme.
- H. Reeser, *De huwelijksjaren van A. L. G. Bosboom-Toussaint 1851-1886* (Groningen, 1985).
- K. H. Roessingh, *Het modernisme in Nederland* (Leiden, 1914). Behalve deze Leidse dissertatie zijn van zijn hand ook andere, inmiddels klassieke, werken over het modernisme verschenen. Aan te raden: het populaire boekje dat onder dezelfde titel is verschenen in een reeks van de Volksuniversiteitsbibliotheek (Haarlem, 1922).
- S. Thissen, *De spinozisten. Wijsgerige beweging in Nederland (1850-1907)* (Den Haag, 2000). Bespreekt de negentiende-eeuwse Spinoza-renaissance in Nederland, met vanzelfsprekend aandacht voor Johannes van Vloten c.s.
- J. Trapman, 'Allard Pierson en zijn afscheid van de kerk', in: idem, *Het land van Erasmus* (Amsterdam, 1999), 87-102.
- J. Van Horn Melton, *The rise of the public in Enlightenment Europe* (Cambridge, 2001). Bespreekt de rol van de publieke opinie sinds 1700 in Engeland, Frankrijk en Duitstalige landen.
- E. G. E. van der Wall, *Het oude en het nieuwe geloof. Discussies rond 1900* (Leiden, 1999). Gaat in op de repercussies van het debat over bijbelkritiek aan de hand van romans.